

בזות ורצח עם

עמליה סער

בחיבור זה אני רוצה להידרש לשאלה מה התהליך שהביא את החברה הישראלית למצב שבו היא מבצעת רצח עם. מכיוון שהתשובה לשאלה כזאת היא בהכרח מורכבת ורב-ממדית, אתמקד במרכיב אחד שלה, והוא הנסיגה החמורה שחלה בתפיסה הישראלית את הפלסטינים, שהפכה אותם ללא אנושיים. הניתוח שאציג מתבסס על מושג הבזות ומשלב תובנות מהתיאוריה הפסיכואנליטית והאנתרופולוגית. אטען כי במלחמה הנוכחית, הישראלים הפכו את הפלסטינים לבזויים עד כדי כך שהם אינם נתפסים עוד כבני אדם ולכן חוקי המוסר אינם חלים עליהם. באופן פרדוקסלי וטרגי, התהליך המתרחש בתודעה הקולקטיבית של הישראלים שבו הפלסטינים נדחקים למצב של בזות גולש בחזרה אל הישראלים עצמם; הם צונחים למצב של בזות שבו מתערערת היכולת לחשיבה מוסרית, דבר שמחליש מאוד את יכולתם לכונן את עצמם כסובייקט לאומי קולקטיבי.

בזות

מושגי הבזות והבזוי בעבודתה של ז'וליה קריסטבה נשענים על ההבחנה שלה בין הסמיוטי לסימבולי ועל תפקיד המעבר מן האחד אל השני בתהליך הפסיכולוגי של כינון הסובייקט. בשלב הקדם-שפתי, שבו התינוקות עדיין לא התכוננה כסובייקט, הקשר שלה עם העולם, עם האם, הוא סמיוטי – קשר של מבט, מגע, בלי מילים. בשלב הסמיוטי האם עדיין אינה אובייקט לאיווי; המרכיב הדחפי הוא הדומיננטי, המרכיב הלוגי עדיין לא התפתח, והחווייה

* אני רוצה להודות לקבוצת פסיכואקטיב, לנור אבו ראס ולבית הספר לשלום בנווה שלום, שהוזמנה להרצות בפניהם הולידה את המסה הזאת. אני מודה לחברות וחברים רבים שקראו טיוטות שונות של הטקסט, ובמיוחד לחרה אייל, שהליווי שלה חיזק אותי מאוד. לבסוף, אני מודה לשאול סתר על ההערות המצוינות שעזרו לדייק את המסה.

של התינוקות מתאפיינת בערבוביה מבהילה של עונג וסלידה. למידת השפה והמעבר אל הסימבולי מתרחשים יחד עם סימון האם כאובייקט שאל מולו מתכונן האני. כלומר, תהליך כינון הסובייקט כרוך במעבר מהסמיוטי לסימבולי, ובהכפפה של הדחפי לחוקי המוסר החברתי, המנוסחים בשפה וכרוכים ברכישה של חשיבה לוגית. בתוך כך, לשיטתה של קריסטבה, השרידים של החוויה הכאוטית אינם נעלמים אלא נדחקים אל התת-מודע וממשיכים לערער את הסדר הסימבולי.¹ תהליך כינון הסובייקט, מעצם הגדרתו, אינו יציב, ותמיד קיימת בו סכנה להתפרקות ולנסיגה אל השלב הסמיוטי הכאוטי, המפחיד בהיעדר אובייקט להתאווה אליו. כשהאובייקט מתפרק ומסתמן תהליך נסיגה למצב קדם-שפתי, נוצב מצב של בזות. הבזות היא "החיפוש אחר ההתפלשות המענגת במה שדולף מתוך תוכו של האחר, הפנים המאוואה והאימתני, המזין והקטלני, המקסים והבזוי של הגוף האימהי" (קריסטבה 2005, 45). בשונה מהבזות, שהיא מצב, הבזוי הוא ישות; object, בניגוד ל-object. הבזוי – object – מנוגד לאני, אך שלא כמו האובייקט הוא אינו מספק גורם מאזן, מושא להשתוקקות, אלא הוא אובייקט נִפְלָה המושך למקום שבו המובן קורס. הבזוי הוא מוזרות שמפציעה באופן מסיבי ומזנבת בנו. הוא לא "אני", אך הוא גם לא "לא כלום"; הוא דבר מה לא מובן אך מוחץ, על קצה אִי־הקיום וההזיה, על קצה המציאות המאיינת אותי כל אימת שאני מכירה בה.

באנתרופולוגיה, מושג הבזוי מיוחס לדמויות או לאנשים שנמצאים בקרבנו והגדרתם אינה ברורה משום שהסיווג שלהם אינו ברור. לדמויות כאלה מיוחס בדרך כלל זיהום סימבולי ומוסרי מעצם המיקום שלהן בסדר החברתי. כל קבוצה חברתית עסוקה בסימון גבולותיה, ולכן באזורי הגבול של קבוצות יש עומס סימבולי מיוחד: הרבה איסורים, טקסים, חוקים וטאבו. מרחבי השוליים שבהם הנורמות החברתיות מאותגרות הם המרחבים שבהם תופיע הבזות ויופיעו הבזויים – אנשים, גופים ודברים שמגלמים זיהום סימבולי. אנתרופולוגים נמשכים לחקור מצבים כאלה, משום שמתוקף חריגותם הם שופכים אור על היסודות האלמנטריים של הסדר החברתי. שני תיאורטיקנים מרכזיים שעבודותיהם עוסקות בגבולות, במצבי גבול ובמרכיב המערער הכרוך בהם הם מרי דגלס וויקטור טרנר.

דגלס, בספרה המפורסם **טוהר וסכנה** (2004), מגדירה לכלוך או זוהמה כ"דבר שאינו במקומו". מה שגורם לדבר להיחשב מלוכלך אינו תכונותיו האינהרנטיות, אלא המיקום שלו במבנה הסימבולי. כל תרבות מחלקת את היקום לקטגוריות ברורות, ואנשים, חיות או חומרים שאינם מתמיינים אליהן נתפסים כמלוכלכים או טמאים ובדרך כלל גם כמגעילים או מבהילים. כל חברה עסוקה בסימון מתמיד של גבולות דרך מיונים ודחייה של מה שאינו מתמייין. לכן טקסים דתיים ולאומיים כרוכים תמיד בטיפול זהיר ומוקפד במעברים

1 המרכיב הסמיוטי המסרב להיעלם מהסדר הסימבולי הוא ייצוג של המרכיב האימהי בסדר החברתי הפטריארכלי. בתור שכזה יש בו יסוד מערער, שהוא גם מקור ליצירתיות.

ובגבולות: האופן הנכון לשחוט את החיה, לרחוץ את הגוף, לסלק את השערות שכבר אינן על הגוף, לקבור את המתים, להכניס ילודים חדשים לתוך החברה. הכללים המוקפדים מסמלים את הסדר החברתי התקין, והפרתם זוכה בדרך כלל לתגובה קיצונית. בה בעת, המציאות היא שתמיד יש סביבנו בני אדם, חיות וחומרים שאינם נכנסים למערך המיונים התרבותי – קבצנים, עובדות מין, שוהים "לא חוקיים". דגלס אמנם אינה משתמשת במושג הבזות, אבל התכונות המיוחסות למי שאינו מתמייך הן אותן תכונות המיוחסות לבזוי: מי שמעורר סכנה, אימה וגועל, אבל גם מעין משיכה.

טרנר כתב גם הוא על מעברים בין מצבים מבניים וטבע את מושג הלימינליות (טרנר 2004), הלקוח מהמילה הלטינית *limen*, סף. לימינליות היא מצב מעברי בין קטגוריות קבועות במבנה הסימבולי: הרגעים הראשונים שלאחר המוות שבהם האדם כבר אינו חי אך טרם הוכרז כמת, התינוקת שכבר נולדה אך טרם קיבלה שם. מצבים ואזורים לימינליים נוטים להיות רוויים בהיפוכים סימבוליים; כאלה הם למשל מצבים שבהם חפץ קדוש נרגם באבנים במהלך טקס דתי, או מלך מתערטל מכתרו וגלימתו, או נערים מתפרצים לארוחת חג משפחתית ופוצחים במופע של גסויות. מצבים כאלה נוטים לעורר חרדה וסכנה, משום שהם חושפים את הניגודים שבמבנה הסימבולי ומאיימים להפוך אותו על ראשו. לימינליות היא חוויה שכולנו נחוה במהלך החיים, אבל יש קבוצות או פרטים שמיקומם החריג במבנה החברתי הופך אותם לבלתי מתמיינים – לא "אנחנו" ולא "הם" – וכתוצאה מכך תכונות הסכנה והזיהום הסימבולי עשויות לדבוק בהם ביתר שאת. אחזור לזה בהמשך בהקשר של הפלסטינים החיים בתוך ישראל.

אך תחילה אציג הבהרות אחדות לחיבור שאני עושה כאן בין פסיכואנליזה לאנתרופולוגיה. שתי הדיסציפלינות עוסקות בגבולות ומקנות חשיבות אנליטית למצבים של הפרות גבול או קריסות גבול, אבל הראשונה עוסקת בסובייקט היחיד ואילו האחרונה עוסקת בקבוצות חברתיות; הראשונה עוסקת בלא-מודע הפרטי, והאחרונה – בלא-מודע הקולקטיבי. עם זאת, השיח האנתרופולוגי הביקורתי מתייחס לרעיון הלא-מודע הקולקטיבי בחשדנות, שכן הוא עלול להוביל למהותנות. לכן אחדד: לפי גישת הפרקטיס הכלכלית הפוליטית (practice theory), שהיא הפרדיגמה התיאורטית שמנחה אותי, התרבות היא תופעה רב-קולית ורוויית סתירות. גישה זו אינה מתייחסת להבדלים פנימיים בתופעות שהיא חוקרת ולפערים בין מה שאנשים אומרים למה שהם עושים כאל "רעש" שיש לנקותו כדי לחלץ את מהות התופעה הנחקרת, אלא כאל מפתח להבנה מעמיקה של התופעה. אין פירוש הדבר שניתוח אנתרופולוגי ביקורתי נמנע מהכללות, אלא שההכללות שלו מתמקדות בתהליכי עומק ולא דווקא בייצוגיהם הנסיבתיים. בהקשר של הסובייקט הקולקטיבי, ניתוח כזה יימנע מהכללות סטטיות כגון "הישראלים הם גזענים", "הישראלים הם פוסט-טראומטיים" וכן הלאה, ותחת זאת ישאף להבין את מנגנוני העומק שמבנים ומניעים את הייצוגים כפי שאנחנו פוגשים אותם בנקודת זמן היסטורית.

הערה שנייה נוגעת למושג הסובייקט הקולקטיבי. הספרות האנתרופולוגית על הסובייקט מתמקדת ברובה באופן שבו כינון הסובייקטיביות הפרטית הוא תהליך מעוגן תרבות (להבדיל מהנחת האוניברסליות של העצמי, המאפיינת את השיח הפסיכולוגי על הסובייקט). להבדיל, הניתוח שאני מציעה כאן לוקח תובנות שנוסחו לגבי הסובייקט היחיד – בעיקר את היותו משוקע בהקשר היסטורי, כלכלי ופוליטי – ומחיל אותן על ישות חמקמקה יותר: הקולקטיב הישראלי, המורכב ממגוון של קבוצות סוציולוגיות ואידיאולוגיות, ואף שהציונות כאידיאולוגיה נהנית ממעמד הגמוני בתוכו היא אינה מוחלטת וגם בתוכה יש גוונים. ההכללה שאציע לגבי האופן שבו תפיסת הפלסטינים משפיעה כעת על הסובייקט הישראלי הקולקטיבי רלוונטית לדעתי לחלק הארי של המנעד הזה, כמובן בהבדלים בין קבוצות שונות. היא אינה חלה על הקבוצות (הקטנות יחסית בקולקטיב הישראלי) של מי שאינם ציונים, או של אלה החותרים לשינוי עמוק בהגדרת הישראליות.

הערה אחרונה נוגעת להבדל מסוים בין שתי הדיסציפלינות בשימוש במושג הסימבולי. בעוד שבתיאוריה הפסיכואנליטית הסימבולי מתייחס לרובד של החוק והחשיבה הלוגית, המנוגד לרובד הייצרי הלא-מודע, באנתרופולוגיה הסימבולי כולל גם מרכיבים לא-מודעים. בשתי הדיסציפלינות השפה ממלאת תפקיד מרכזי בתהליך הסימבוליזציה, אבל האנתרופולוגיה מבחינה בין ידע תרבותי שמתקיים בצורה של שיח פורמלי ובין ידיעה תרבותית, המתקיימת בגוף, במרחב, בפעולה ובאינטראקציות, והאפקטיביות שלה טמונה בדיוק בכך שהיא חומקת מהתודעה הקבוצתית המילולית. הסימבולי באנתרופולוגיה כולל את כל מנעד צורות הידע הללו. חשוב לציין שהבזוי במובנו האנתרופולוגי, כמו הסמיוטי במובנו הפסיכואנליטי, הם חלק מהסדר הסימבולי שדוחה אותם. זה וגם זה משמשים בעצם דחייתם או הדחתם לסימון גבולות הסדר החברתי או הסובייקט. אך בה בעת, דווקא בשל היסוד המערער הטמון בהם, שניהם טומנים בחובם כוחות של יצירתיות, גמישות והשתנות עבור הסדר הסימבולי.

תפקיד הפלסטינים בכינון הסובייקט הישראלי הקולקטיבי

היחסים בין ישראלים לפלסטינים הם יחסי תלות הדדית ברמה האלמנטרית ביותר של כינון הסובייקט הקולקטיבי – תלות שנובעת כמובן מהנסיבות ההיסטוריות, ולכן היא אינה מהותית וגם לא בלעדית. כל קבוצה משמשת ליריבתה אובייקט איורי שדרכו היא מכוננת את הסובייקטיביות הלאומית שלה. כל קבוצה מייצגת עבור יריבתה שובל של דבר שלכאורה אבד לה בתהליך כינון הסובייקט הקולקטיבי, דבר שמאיים למוסס את גבולותיה ודוחף אותה להשקעה נרקסיסטית,² ושאותו היא רוצה גם לבלוע וגם להקיא.

האיווי מורכב מתערובת רבת עוצמה של רגשות משיכה ודחייה, וכל אחד משני הסובייקטים הקולקטיביים הוא לא יציב, בין היתר משום שהרגשות המיוחסים לאובייקט ההשתוקקות הם אלימים מאוד. במקרה של הישראלים, הסובייקט הלא יציב מתאפיין בדיסוננס עמוק, שנובע מהמתח היסודי בין המרכיב הדמוקרטי בעבודת הזהות הישראלית ובין המרכיב היהודי בה, קרי בין הרצון הליברלי להכיל מורכבות, שונות ואי־ודאות ובין הרצון האתני לחסל את המרכיבים האלה בדיוק. הרגע הנוכחי של משבר משטרי חריף מתאפיין בין היתר בחוסר יכולת להכיל את הדיסוננס, וברצון עז להכריע לטובת הטיהור האתני. בתוך צונאמי הגזענות הישראלית חסרת המעצורים המאפיין את המלחמה הנוכחית, אנושיותם של הפלסטינים נשללת מהם. והשלילה הזאת, הפוגעת בפלסטינים, פוגעת בהכרח גם בישראלים. כי אם הפלסטינים הם לא אנושיים – אם מנגנון האובייקטיפיקציה שלהם נקטע – הם אינם יכולים לשמש אובייקט איווי עבור הישראלים; ודבר זה, באופן בלתי נמנע, גורם לקריסת הסובייקט הקולקטיבי הישראלי (שכן הסובייקט, נזכיר, זקוק לאובייקט איווי כדי להתכונן כסובייקט). כך, כאשר הישראלים דוחקים את הפלסטינים למצב של בזות הם בהכרח נשאבים אליו בעצמם. לכן למשל אין זה מקרה שהישראלים שמתחלחלים מהתהליך הזה מכנים אותו "התבהמות".

לכאורה, שלילת האנושיות של האחר הלאומי אינה עניין חדש ואינה בלעדית לישראלים. הנטייה לשלול את האנושיות של בני העם האחר מאפיינת את הישראלים והפלסטינים כאחד, ואפשר אפילו להניח שהיא מתגברת ככל שהמגעים הופכים יותר ויותר אלימים וחד־ממדיים. אפשר גם להניח שרבים מהפלסטינים בעזה נטו לעשות דמוניזציה לישראלים. הדבר סביר בעיקר לגבי צעירים שנולדו וגדלו בעזה תחת מדיניות הסגר המתמשך, ובניגוד להוריהם שעבדו בישראל הם נחשפו לישראלים רק דרך התקשורת ודרך הצבא הישראלי – כלומר כדמויות שטוחות וחלולות ולא כאנשים מורכבים. נטייה זו, שהועצמה באופן ממוסד על ידי שלטון חמאס, הניחה במידה רבה את התשתית למתקפה הרצחנית של שבעה באוקטובר. כך או כך, הפוטנציאל לשלילת אנושיותו של האחר – ובמקרה הישראלי, הפוטנציאל לשלילת האנושיות של הפלסטינים – קיים בסובייקט הלאומי הקולקטיבי מעצם האופי האנטגוניסטי של קונפליקט לאומי עיקש ואלים. הפוטנציאל הזה לא בהכרח מתממש באופן רציף; העצימות שלו משתנה, וכך גם התמהיל בינו ובין שאר מרכיבי האיווי, ובהם גם המשיכה ותחושת האינטימיות התרבותית. כל אלה מושפעים במידה רבה מאופי המגעים בין הקבוצות. נראה זאת בהמשך בהשוואה בין האופן שבו הישראלים תופסים את הפלסטינים בעזה ובין האופן שבו הם תופסים את הפלסטינים שבתוך ישראל. יש לציין כי שלילת האנושיות של הפלסטינים על ידי הישראלים אמנם לא התחילה במלחמה הנוכחית, אך היא החריפה בה עשרת מונים, במקביל לאלימות חסרת התקדים שהישראלים מפעילים. לטענתי, ההחרפה הרדיקלית הזאת כרוכה בתהליך של

הבזיה, במובן הכפול של תפיסת הפלסטינים כבזויים ובעקבות זאת צניחה של הישראלים עצמם למצב של בזות.

בשבעה באוקטובר חוו הישראלים היפוך חריף ומטלטל, גם אם רגעי, של מאזן האלימות. ההלם של האירוע יצר מצב ראשוני של אלם. ליתר דיוק, השיח הציבורי נשטף בדיבור על כך ש"אין מילים" שיוכלו לבטא את עוצמת הכאב, ההלם והפחד (קרבאל-טובי ואחרים 2024). לענייננו, אף שהשפה לא אבדה באמת (אפילו בשיא ההלם, בשבועות הראשונים של המלחמה, אנשים יכלו לבטא במילים את התחושה ש"אין מילים"), הביטוי הספציפי "אין מילים" מהדהד חוויה של נסיגה למצב כאוטי, שכאמור מתאפיין בין היתר בהיעדר שפה.

הישראלים מול הפלסטינים שמעבר לגדר: מימוש עד תום של הפנטזיה הרצחנית

בהבניה הלאומית הישראלית, הפלסטינים הם האובייקט שכנגדו מתכונן הסובייקט הקולקטיבי. מובן שלפלסטינים בפני עצמם יש קיום היסטורי שבמסגרתו הם סובייקטים עגולים או מורכבים, הן כפרטים הן כקולקטיב; אך במערך הלאומי הישראלי הם אובייקט שהאיווי אליו מורכב מתערובת של פחד ושנאה ושל קרבה ואינטימיות תרבותית, ולפרקים גם ערגה. האיווי של הישראלים אל הפלסטינים נע בין רצון שייעלמו ובין הרצון להתמזג איתם. לשני הקצוות אין היתכנות, וזו אחת הסיבות שהסובייקט הישראלי הקולקטיבי הוא סובייקט לא יציב שעסוק בבידול עצמי מתמיד מול הפלסטינים ובר כבד גם בתשוקה להידמות להם ולהחליפם. אי-היציבות של הסובייקט הלאומי הישראלי אינה דבר יוצא דופן; זהו חלק אינהרנטי מתופעת הסובייקט, האינדיווידואלי או הקולקטיבי. במובן זה, הסובייקט הקולקטיבי חולק תכונות עם הסובייקט או האני האינדיווידואלי, שתמיד אורבת לו סכנת התפרקות לתוך הכאוס הראשוני, הקדם-שפתי, הסמיוטי. במלחמה, כוחות האימה והפירוק דוחפים את התהליך הזה אל הקצה ומוציאים את הסובייקט הישראלי הקולקטיבי משיווי המשקל השברירי שהוא נתון בו. במלחמה הנוכחית, ועוד לפנייה עם השתלטות הכוחות הפונדמנטליסטיים על ישראל, מתודלקת התאוה לקצה המאין. בדמיון הפונדמנטליסטי של מחנה הימין הקיצוני מקבלת התאוה הזאת מופע של פנטזיית טיהור אתני, שכדי להגשימה דרושה הצתה אקטיבית של תבערה גדולה שתחולל התעלות ותקרב את כינון בית המקדש. רוב הישראלים שאינם פונדמנטליסטים, מצידם, מתמסרים לתערובת הפחד והתאוה שמייצרת תבערת ההשמדה. כאמור, בתהליך הזה הפלסטינים שבדמיון הישראלי הקולקטיבי הולכים ומאבדים את אנושיותם, מאבדים את תפקידם כאובייקט איווי וצונחים למצב של בזות – from object to subject. במצב הזה, האלימות כלפיהם מאבדת רסן.

מתחילת המלחמה, באופן גובר והולך ודווקא כשכוח ההתנגדות של חמאס רוסק, ישראל מבצעת בעזה – ובמידה פחותה אך משמעותית גם בגדה המערבית – פשעי מלחמה

חסרי תקדים. אלה כוללים אלימות מינית ורבייתית שיטתית, קיצונית ורחבת היקף כלפי גברים ונשים, ששיאה בבתי הכלא הישראליים.³ הצבא הישראלי מבצע הרג ממוקד של אזרחים על בסיס יומיומי; הוא מפציץ בתי חולים מאולתרים, שהוקמו לאחר שבתי החולים שהיו קיימים בעזה הושמדו, מחנות פליטים ואזרחים שעומדים בתור לחלוקת סיוע. ישראל מבצעת הרעבה שיטתית, לעיתים קרובות עד מוות, של מאות אלפי אנשים; למעשה, ההערכות הן שכל שני מיליון התושבים ברצועה מצויים במצב של רעב בדרגות קיצוניות. במקרה של ילדים, ההרעבה כרוכה בתת־תזונה קיצונית ובפגיעה התפתחותית בלתי הפיכה; במקרה של נשים היא גורמת לפגיעה רבייתית בלתי הפיכה.⁴ במקביל, ישראל מבצעת החרבה סביבתית שיטתית ורחבת היקף במטרה מוצהרת להפוך את רצועת עזה לאזור שאי־אפשר לחיות בו (UN Environment Programme 2024; Pearce 2025). בחסות המוטו הישראלי "עד הניצחון המוחלט", סבלם של הפלסטינים אינו חודר לתודעת רובם הגדול של הישראלים.

מי מבצע את הפשעים הללו? חיילים מן השורה, אנשים רגילים לחלוטין שחוזרים הביתה למשפחותיהם. הם עצמם קורבנות, כמוכן. רבים מהם לוקים בהפרעות פוסט־טראומטיות או סופגים פגיעות גופניות קשות. רבים גם אינם חוזרים כלל. כשהם מתים, אוהביהם מפרסמים עליהם דברים יפים; אומרים כי היו אוהבי אדם וחיים, מלאי חמלה, ערכיים, רגישים וחברים נאמנים, ומתכוונים לכך. התיאורים האלה אינם שקריים בהכרח. הנקודה היא שלגבי חלק גדול ממאות החיילים שנהרגו ומהאלפים שנפצעו ומאלה שלא נפצעו, היכולת לחוש חמלה, סולידריות וחברות רלוונטית כלפי מי שהם תפסו כבני אדם; ומה שמאפשר להם לנהוג באלימות קיצונית כלפי פלסטינים הוא הסיווג שלהם כ"לא בני אדם". בבחירה אקראית באחת ממאות התבטאויות גזעניות ברשת אצטט את הזמר מוקי, ששר "כולם מדברים על שלום, אף אחד לא מדבר על צדק"; על תושבי עזה הוא אמר "זה לא עם, זה מיץ של אשפה, זה האוסף הכי דוחה ונתעב של תתי אדם. איך לא יוצא ברק מהשמים ומוחק אותם מעל פני האדמה למען השם" (שור 2025).

הבזות מייצרת מעגל קסמים אכזרי, המאפשר להפעיל על הבזויים אלימות שמעצם קיצוניותה היא מעמיקה את הבזות שלהם, וחוזר חלילה. אלא שבאופן בלתי נמנע, דחיקת הפלסטינים ממצב של object למצב של abject חוזרת כבומרנג אל הישראלים המתבוננים־בהם־ולא־רואים־אותם ומקריסה את האני הקולקטיבי שלהם עצמם. במושגים של קריסטבה,

3 האלימות המינית מתועדת בהרחבה ברוחות של ארגוני זכויות אדם פלסטיניים ובינלאומיים, המסתמכים בין היתר על עדויות מוקלטות של נשים וגברים פלסטינים המופצות ברשת ועל סרטונים שמופצים חרשות לבקרים על ידי החיילים המבצעים את מעשי האלימות (Human Rights Council 2025).

4 על מקרה הרצח של עובדי סיוע החירום הרפואי וקבורת האמבולנסים ראו Davies 2025. על הרעבה שיטתית עד מוות בעזה ראו United Nations 2025; World Health Organization 2025. וראו דיווחים שוטפים באתר שיחה מקומית (למשל עאמר 2025).

מה שקורה לנו הישראלים במלחמה, כאשר אובייקט האיווי שלנו מתפרק, משול לנסיגה למצב הקדם-סימבולי שבו החוק קורס. הזיכרון ההיסטורי שלנו נעשה שטוח וחד-ממדי; יכולתנו להכיל מורכבות – תחילה אצל "האחר" ואז בתוכנו פנימה – מצטמצמת מאוד; ויכולתנו להפעיל שיקול דעת מוסרי מצטמקת מאוד. מצב קיצוני זה מרחיק מאוד את הישראלים מהאפשרות, המצומצמת גם בימי רגיעה, לתפוס את האחר הפלסטיני כסובייקט בפני עצמו – יכולת שמייצגת דרגה גבוהה ובשלה של סובייקטיביות קולקטיבית. לכאורה אמנם נדמה שישראלים רבים חיים היטב עם הדה-הומניזציה של הפלסטינים ועם העלמתם מהתודעה הקולקטיבית, אלא שקריסת הסובייקט הקולקטיבי אינה נמדדת לפי השאלה אם הישראלים מודעים לה כי אם לפי אובדן יכולתם להפעיל שיקול דעת מוסרי בכל הנוגע למעשי האלימות שלהם עצמם.⁵

בין היתר, אפשר לזהות את התהליך בחוסר היכולת של האופוזיציה הפוליטית לממשלת נתניהו להשתמש בנימוקים של מוסר אוניברסלי ביחס למלחמה. מובן שיש בישראל מחנה לא מבוטל של מי שמתנגדות לכיבוש המתמשך ולמלחמה, אך נכון לשעת כתיבת שורות אלו נותר השיח הזה רובו ככולו בגדר מה שמכונה "שמאל לא ציוני", ואינו מחלחל לאופוזיציה הפוליטית הממוסדת, אם בכנסת אם ב"מחנה קפלן". אופוזיציה זו אמנם מתנגדת לנתניהו בכל מאורה ונוזקת על הפקרת החטופות והחטופים, אך היא אינה מצליחה לראות ולנסח את הקשר בין הפקרתם של אזרחים יהודים ובין התנערותה הקטגורית של ישראל משיקולי מוסר אוניברסליים.

אם נחזור לקריסטבה, אפשר לומר שאם ברמת הפרט הבזות משקפת נסיגה למצב כאוטי טרום-שפתי שבו החוויה עדיין אינה מסומנת והאני טרם התגבש לכדי סובייקט, הרי ברמת הקולקטיב הישראלי מצב הבזות הנוכחי מייצג נסיגה למצב טרום-לוגי, במובן זה שאין הקשר היסטורי⁶ ואין סימון של התפתחות. תחת זאת, השיח הפוליטי נשלט כמעט לגמרי על ידי רגשות אימה, תשוקה ופנטזיה. בעקבות שבעה באוקטובר, שהנכיח באחת את אפשרות הישנותה של השואה, הפחד שהפלסטינים יחסלו אותנו עבר היפוך השלכתי והתמרה לפנטזיית החיסול המוחלט שלנו אותם. התוצאה היא שהפחד להתחסל והפנטזיה לחסל קורסים זה לתוך זה במעגל של אלימות שמערבת תשוקה, עונג ובזות. לטענתי, זוהי תוצאה של חוסר היכולת להכיל את הדיסוננס הנובע מהפער בין נרטיב לאומי של הומוגניות אתנית טהורה ובין המציאות של ערבוב האוכלוסיות, תלות הדדית, תשוקה הדדית ואלימות הדדית. בין היתר, חוסר היכולת להכיל את הדיסוננס גורם לישראלים להאדיר חד-ממדית את הקורבנות שלנו ולהכחיש את האלימות ההיסטורית והעכשווית

5 בהינתן הבדלים תרבותיים בין מוסר יהודי, מוסלמי, אוניברסלי וכן הלאה, כוונתי היא לשיקול דעת מוסרי החורג מקהילתנות הרמטית שמחשיבה יהודים בלבד לבני אנוש. בהקשר היהודי טענתי נתמכת בעמדתם של רבנים כגון תנועת "שומרי משפט – רבנים למען זכויות אדם", שמתנגדים לאלימות הישראלית בעזה.

6 ראו ליביו 2024 על הדה-לגיטימציה של מושג ההקשר.

שאנו עצמנו נוקטים – נקודה שאחזור אליה בהמשך. בה בעת, ההתפתחות המקומית מקבלת רוח גבית מהתפתחויות מקבילות במדינות הצפון הגלובלי, ובראשן ארצות הברית, שגם בהן, בעקבות עלייה של מנהיגים פופוליסטיים, נראים מופעים של תשוקה, עונג ובזות המלווים בהתפרקות של החוק, השפה והמנהגים.

הישראלים מול "הערבים שבפנים" – *عرب الداخل* – והתשוקה לאיון המרחב הלימינלי

כלפי הפלסטינים הנושאים תעודת זהות ישראלית מופנית אלימות שונה ומצומצמת הרבה יותר, אך גם היא הסלימה מאוד. המופעים העיקריים שלה כוללים אלימות רצחנית בתוך היישובים הערביים, המוגדרת כפלילית ומבוצעת על ידי ערבים, בחסות ארגוני פשיעה ובשיתוף פעולה אקטיבי של המדינה. ההיקף האדיר של אלימות זו, הפוגעת ללא הבחנה גם בשכבת המנהיגות החברתית המשכילה, והמהירות שבה הפשיעה המאורגנת שואבת לתוכה יותר ויותר בני נוער, זורעים אימה וייאוש בקרב האוכלוסייה. האלימות הזאת מתודלקת בנשק שמציף את היישובים הערביים, שמקורו בהברחות מבסיסי צה"ל, מירדן וממפעלי ייצור נשק בגדה וכן בגנבות מבתיים, מהמשטרה ומההתנחלויות, תוך העלמת עין מצד המדינה.⁷ במקביל חלה הסלמה באלימות המשטרתית ובכללה גם בהריסות בתים ועלייה בהיקף המעצרים המנהלתיים. מקומות עבודה ערכו בחודשים הראשונים למלחמה גלי פיטורין או זימונים לשימוע לקראת פיטורין של מועסקים פלסטינים בתאונה כי תמכו בחמאס, לרוב ללא כל ביסוס עובדתי. מופע שלישי הוא אלימות שמפעיל הציבור היהודי. כאן נכללים יחסי עבודה שהפכו עוינים, ידידים וקולגות שהתרחקו, פציניטים ולקוחות שהפכו חשדנים ואווירה ציבורית גזענית וריונית שנאה. למעשה, בשנה וחצי האחרונות, השיח הגזעני היהודי בישראל איבד כל רסן. עובדים ערבים, סטודנטים ולקוחות נחשפים מדי יום לאמירות שטנה אנטי-ערביות עקיפות או ישירות. אזרחים ערבים נדרשים שוב ושוב לגנות את מתקפת חמאס, להביע הזדהות מפורשת עם הקורבנות הישראלים ולהימנע מכל הבעת הזדהות עם הפלסטינים (סער 2024; קמפף 2024). הגזענות הגואה, על היבטיה השונים, תועדה בהרחבה בדוחות של ארגוני חברה אזרחית.⁸

7 לפי עדויות שאספה קואליציית "האקדח על שולחן המטבח" (ל"ת), מאז תחילת המלחמה חלק מהנשק המוכרח מגיע ככל הנראה גם מעזה, מחמאס.

8 ראו למשל נאס – ناس לייעוץ ומחקר כלכלי וחברתי בע"מ 2023; סיכוי-אופוק לשוויון ולשוותפות [ל"ת] 2024; Mossawa [n.d.]; Majadle 2025; Adalah 2024; Abraham Initiatives 2023; וכן דוחות מתערכנים על הפשיעה בחברה הפלסטינית בישראל, שאותם אפשר למצוא באתר מרכז אמאן, העוסק במאבק בתופעה. בנושא זה דן גם ספרי המשותף עם הואזן יונס *Diversity Under Fire*, העוסק בנשנות קריירה פלסטיניות בישראל לפני המלחמה ובמהלכה, ואשר נמצא בתהליך פרסום (Sa'ar and Younis 2025).

אם כן, האזרחים הערבים נפגעים באופן ספציפי מהקיטוב המתגבר של היחסים בין ישראלים לפלסטינים: אף שהנרטיבים הלאומיים מכנים את שתי הקבוצות ככאלה שמוציאות זו את זו ולכן לא יוכלו להתמזג לעולם, במציאות ההבחנות בין יהודי לערבי חותכות הרבה פחות וההפרדות ביניהם אינן מוחלטות – והפלסטינים החיים בתוך ישראל, אלה המכונים בשיח הפנים-פלסטיני "הערבים שבפנים" (عرب الداخل), הם הנשאים המובהקים של כישלון ההבניה הבינרית. במונחים אנתרופולוגיים, "הערבים שבפנים" נמצאים במיקום לימינלי, בין הקטגוריות הלאומיות המובהקות: הם גם פלסטינים וגם ישראלים, ומתוך כך הם בהכרח לא לגמרי פלסטינים וגם לא לגמרי ישראלים. כאמור, מרחב הביניים הלימינלי הוא מקום ומצב שמעורר אי-שקט עמוק משום שהוא מגלם את שבריריותו של המבנה הסימבולי, על הניגודים המוכחשים הקיימים בו. המיקום הלימינלי של הפלסטינים שבתוך ישראל מחריף את פגיעותם, ובר כבד מטיל עליהם את התפקיד כפוי הטובה שבגילום שבריריותו של המבנה הלאומי.

בנקודת הזמן הנוכחית, המשטר הישראלי נמצא בצומת דרכים. הממשלה משתמשת במלחמה למינוף התפנית הסמכותנית שהיא מקדמת ("ההפיכה המשטרית", בכינויה הפופולרי), שאחת ממטרותיה – מטרה שרוב הישראלים הליברלים אינם מודעים לה – היא דה-אזרחות של הפלסטינים שבתוך ישראל. בתוך הבליון המשולב של מלחמה, עקירה, גיוס ללא תאריך שחרור, הרוגים, פצועים ופגועי נפש, ריסוק מערכות המשפט, התקשורת, החינוך, האקדמיה, הרווחה והכלכלה – בתוך כל אלה הישראלים הליברלים אינם מבחינים כלל בסוגיית האזרחות הערבית. הם מוצפים, פגועים, מבוהלים, ובעיקר עסוקים בעצמם ובמדינה ש"אבדה להם". הם בעיקר מעוניינים להחזיר את הפריבילגיות שלהם, ואינם שוקלים שילוב מהותי של האזרחים הפלסטינים בחזון העתידי של ישראל. הישראלים התומכים בממשלה בוודאי ובוודאי אינם מתעניינים בפגיעה באזרחים הערבים; אדרבה, הדיפתם אל מחוץ לאזרחות היא לשיטתם דבר חיובי שיחזק את האופי היהודי הבלבדי של המדינה.

כך או כך, מבחינת רוב הישראלים היהודים, מצוקתם של האזרחים הפלסטינים – הלכודים בין הבעתה מול רצח העם המתגלגל של אחיהם בעזה ובגדה, האלימות היומיומית המשתוללת ביישוביהם בתוך הקו הירוק, סנקציות הברזל המושתות על כל התבטאות ופעולה שלהם והאווירה הגזענית המשתלחת בסביבות ציבוריות יהודיות – היא עניין שקוף לחלוטין. הסנטימנט הישראלי הפופולרי הוא שהערבים החיים בתוך ישראל צריכים להזדהות עם ישראל ולא עם אויביה, ותו לא. אלא שבלי שהישראלים מודעים לכך, ההתעלמות האגרסיבית ממצוקת האזרחים הפלסטינים, שהיא לכאורה עניין נקודתי שקשור למצב המלחמה האקוטי ("עכשיו אנחנו – ורק אנחנו – בטראומה, ואתם חייבים להזדהות איתנו"), מזינה את צניחתם של שני הצדדים למצב של בזות. ההתעלמות ממצוקתם של האזרחים הפלסטינים אמנם נראית קצת אחרת מדחיקתם של הפלסטינים שמעבר לגדר

למצב בזות, אבל היא אינה שונה ממנה קטגורית, שכן היא מרדדת את הסובייקטיביות של האזרחים הפלסטינים ומצמצמת את אנושיותם, ובכך היא משרתת ישירות את פרויקט הטיהור האתני של ישראל, שסופו לחסל אותה עצמה. אמנם ההשתקה, השיטור הרגשי וההתעלמות מהאלימות המבעבעת ביישובים הערביים אינם שקולים כנגד רצח העם המתרחש בעזה או כנגד האלימות הקיצונית בגדה המערבית, אך כל נזלזל באפקט של אלימות סימבולית שמטרתה שימור המרחב הלבן.

"המרחב הלבן" מתייחס לאופן שבו הקבוצות השולטות, המכונות "לבנות" (ובישראל: יהודיות),⁹ מנכסות לעצמן את המרחב הציבורי ומגיבות בעוינות להשתלבות הגוברת של א.נשים מקבוצות מיעוט, שמאיימת לערער את ההגמוניה שלהן (Hill 1998). מכיוון שהליברליזם אינו מאפשר לקבוצות השולטות לנקוט אמצעים גלויים נגד גיוון המרחב הציבורי, הן עושות זאת באמצעות הפעלה של אלימות סימבולית – למשל מיקרו-אגרסיות (התבדחויות, לעג, עקיצות), ביטויים או ייצוגים ויזואליים של אחדות שמובלעת בהם הדרה (כגון "ביחד ננצח" או שירת "התקווה" בהפגנות ההמוניות) – שגורמת לבנות ובני קבוצות המיעוט להרגיש חוסר נוחות. חשוב לחדר שהאלימות הסימבולית של ההגמוניה מייצרת אפקט של הדרה גם כאשר היא נעשית באופן לא מודע או לא מכוון. בהקשר של הפלסטינים בתוך ישראל, המשטור הרגשי, המשטור הפוליטי וההתעלמות הגורפת ממצוקותיהם הם מרכיבים משלימים. שוב ושוב הם נתבעים להודות כי היו מעשי אונס בשבעה באוקטובר ולהזדהות עם הטראומה של הישראלים היהודים, ובה בעת מושתק הזעזוע שלהם מהמתרחש בעזה; זוהי אלימות סימבולית שהמסר שלה הוא כי מצוקותיהם וההזדהויות שלהם אינן במקומן, ויתר על כן, הנרטיב שלהם – והם עצמם – מכתמים את הישראליות של המרחב, את הלובן שלו. והאלימות הסימבולית הזאת אינה "רכה", מפני שפגיעתה מתרחשת ברמת העומק של הגדרת המציאות החברתית.

בשני העשורים האחרונים הובילה המדינה מדיניות מוצהרת של שילוב כלכלי גובר כלפי אזרחיה הפלסטינים, שבאופן פרדוקסלי לכאורה התפתחה בד בבד עם עלייה תלולה בחקיקה ובשיח ציבורי המכוונים להדרתם האזרחית והפוליטית של אותם אזרחים.¹⁰ כתוצאה ממדיניות השילוב הכלכלי, האזרחים הפלסטינים מאכלסים כיום יותר ויותר חלקים מהמרחב הציבורי בישראל – במקומות העבודה, המסחר, הביילוי והפנאי – והדבר בהכרח משנה את ה"צבע" של המרחבים הללו. התגובות של הישראלים היהודים לנוכחות

9 בהינתן החלוקות האתניות והמעמדיות בתוך החברה היהודית, ברור שלא כל היהודים בישראל נחשבים באופן לוקלי ללבנים. ובכל זאת, הממצאים האמפיריים העולים ממחקרי המשותף עם הואזן יונס (Sa'ar and Younis 2025) מראים שבהקשר של יחסי יהודים-פלסטינים, מטפורת המרחב הלבן מתאימה בהחלט לנושא המאבק הסימבולי על הגמוניה.

זו, המתפרשות על רצף שבין קבלה מלאה, קבלה מותנית ודחייה, מתגבשות בתוך המתח היסודי בין רצונם לדמיין את ישראל כמדינה דמוקרטית השואפת להכיל "גיוון" ובין רצונם לדמיין אותה כמדינה יהודית, שרוצה להיטהר מנוכחות הערבים בתוכה. המתח הזה חושף כבר שנים את האזרחים הפלסטינים לתערובת של משטור אגרסיבי וחיבוק אוריינטליסטי. במצב המלחמה וההפיכה המשטרית, כשהכף הממשלית נוטה בבירור כלפי טיהור לאומי, להסלמת האלימות הגלויה שתיארת מתלווה גם הסלמה של האלימות הסימבולית. זו האחרונה שקופה לישראלים שמפעילים אותה או שותקים מולה, אך מבחינת האזרחים הפלסטינים מדובר באלימות מפורשת ומאיימת מאוד. כפי שאמרה לי סטודנטית מוכשרת שעזבה את לימודי התואר השני כמה חודשים אחרי תחילת המלחמה, מה ששבר אותה היה החשיפה האינטנסיבית לדברים גזעניים שאמרו סטודנטיות במהלך השיעורים, והעובדה שהמרצות בחוג שבו למדה לא רק שלא התערבו בכך, אלא לעיתים קרובות גם הגיבו באמפתיה כלפי אותן סטודנטיות.

שיקום הסובייקט הקולקטיבי בדרך להתמרת הסכסוך

כדי להתחיל לראות דרך ליציאה מן המבוי הסתום, כדי להחזיר לעצמנו סוכנות שתאפשר התמרה של הסכסוך ממצב סכום האפס הרצחני שאליו שקע למצב שבו אפשר לדמיין עתיד בר קיימא, הישראלים (וגם הפלסטינים, כמובן) צריכים לשקם את הסובייקטיביות הקולקטיבית שלהם. בראש ובראשונה עלינו לעצור את ההישאבות הקולקטיבית שלנו למצב הסמיוטי-כאוטי, למתן את הדומיננטיות של המרכיב הדחפי, את הפוביה והרטוריקה של האפקט; לשקם את יכולת החשיבה הלוגית שלנו, ולהחזיר את עצמנו ואת הפלסטינים להיסטוריה. ההתגברות על הפיצול בין האני לאחר, בין קורבן למקרבן, בין קדוש לאלים, בין בעל זכויות לחסר זכויות, בין האנושי ללא אנושי – כרוכה בין היתר בהכרה באלימותנו שלנו. הכוונה להכרה במרכיב האלים הטבוע בנו מלכתחילה, לא רק באופן פסיכולוגי אלא גם באופן היסטורי, בהיותנו פרויקט קולוניאלי – גם אם כזה שיש לו מאפיינים ייחודיים. המרכיב הזה היה ונותר פעיל. ברוח ההתגברות על התודעה הבינרית, הכרה באלימותנו שלנו אין פירושה הכחשת פגיעותנו ההיסטורית, הנוכחית או העתידית; במסגרת שיקום הסובייקט הקולקטיבי עלינו להחזיר לעצמנו את היכולת להכיל את שני קצוות הרצף גם יחד – גם את ידיעת פגיעותנו, סבלנו וכאבנו וגם את ההכרה בשנאה המפעפעת בנו ומזינה את דחפי הרצח והנקמה שלנו. ודרושה הכרה בכך שכל המרכיבים הללו אותנטיים בעת ובעונה אחת. רק היכולת להכיר בקיומם זה לצד זה תאפשר לנו לצאת מהמצב הכאוטי והאנטי-לוגי שצנחנו אליו ולשקם את יכולתנו לגבש עמדה רציונלית; כואבת, פשרנית – מלנכולית, בשפת הפסיכואנליזה – אבל רציונלית. מאחר שיחס אובייקט תקין בין הישראלים לפלסטינים הוא לא יציב מעצם הגדרתו, סובייקטיביות

קולקטיבית בת קיימא מוכרחה להכיל את האפשרות של אי-יציבות ולוותר על הפנטזיה של "אחת ולתמיד" או "הניצחון המוחלט".

מעבר לכך, אחרי השלב הבסיסי של שיקום מעמד הפלסטינים כאובייקט לאיווי, עלינו היהודים הישראלים להיות מסוגלים לראות בפלסטינים סובייקטים בעלי תודעה אוטונומית. הגם שבמאמר התרכזתי באותה נקודה על הרצף שבה "האחר" עובר דה-הומניזציה ונדרק למצב של abject, חשוב להזכיר שהתהליך ההיסטורי השלם של כינון ותחזוקת הסובייקט הקולקטיבי כולל למעשה גם את האפשרות ההופכית, זו של תפיסת האחר לא רק כאובייקט איווי אלא גם כסובייקט העומד בפני עצמו. לפי הגל, הסובייקט מתקיים כדיאלקטיקה עם אחרות; במהלך ההתפתחות הדיאלקטית תודעתו אמורה להתגבר על המציאות המפוצלת של סובייקט-אובייקט, ובמצב משוחרר היא צריכה להיות מסוגלת לראות באחר דבר מה מעבר להשלכות של האני (ראו קינן 2019). אם כן, ברוחו של הגל, שיקום הסובייקט הישראלי הקולקטיבי זקוק לתהליך דיאלקטי מתמשך של מעבר מהשלכה לדיאלוג, ותהליך כזה צריך לכלול הכרה בקיום של יותר מנרטיב לאומי אחד.

לכסוף, שיקום וחיזוק הסובייקטיביות הישראלית הקולקטיבית מחייבים את שיקום היכולת להכיל את הפלסטינים אזרחי ישראל על מלוא הרצף של שונותם ודמיונם אלינו. כאמור, המיקום הלימינלי שלהם מחריף את פגיעותם אך גם מייעד להם תפקיד חשוב. התיאוריה של טרנר מייחסת ללימינליות תפקיד מכריע בשימור גמישותו של המבנה הסימבולי, שכן לצד הפוטנציאל המערער, הלימינליות היא גם מקור ליצירתיות וליכולת להשתנות, בדומה לאופן שבו הסמיוטי אצל קריסטבה איננו רק נסיגה אל הכאוטי אלא גם לשון היצירה והשירה. מכאן שהמשמעות הפרקטית של הכלת האזרחים הפלסטינים אינה רק נטילת אחריות מדינתית על האלימות המציפה את יישוביהם, אלא גם שיקום זכויות האזרח שלהם ושדרוג מעמדם כשותפים פוליטיים. קואליציה עם שותפים ערבים לא רק תאפשר לבלום את הפנטזיות המשיחיות והרצחניות; היא גם תחייב את השותפים הציונים בה למתן את גזענותם המופנמת ולהחזיר לזירה הפוליטית מערך שיקולים ושיח שמחויבים למציאות מורכבת.

החוג לאנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

ביבליוגרפיה

- דגלס, מרי, 2004. **טוהר וסכנה**, בתרגום יעל סלע, תל אביב: רסלינג.
- האקדח על שולחן המטבח, ל"ת. "נשק בחברה הפלסטינית בישראל".
- טרנר, ויקטור, 2004. **התהליך הטקסי: מבנה ואנטי-מבנה**, בתרגום נעם רחמילביץ', תל אביב: רסלינג.
- ליכיו, אורן, 2024. "הקשר", **עיונים בשפה וחברה** 19, עמ' 91-96.
- נאס - נאס לייעוץ ומחקר כלכלי וחברתי בע"מ, 2023. "השפעת שנת 2023 על שילוב אנשי מקצוע ערבים בשוק העבודה" (נייר עמדה), פורום העמותות של מיזם קו-אימפקט השותפות לקידום תעסוקה בחברה הערבית, דצמבר 2023.
- סיכוי-אופק לשוויון ולשותפות, ל"ת. "מדד הייצוג – האזרחים הערבים בתקשורת".
- , 2024. "פגיעה לא מידתית בתקציבי החברה הערבית במהלך אישור תקציב המדינה לשנת 2024", 10.1.2024.
- סער, עמליה, 2024. "הצפה רגשית של הפוליטי", **הזמן הזה**, דצמבר 2024.
- עאמר, רווידה, 2025. "הפצצת בית הקפה בעזה: 'הם בחרו בדבר שגורם לנו שמחה והרסו אותו'",
- שיחה מקומית**, 8.7.2025.
- קינן, אליס מיה, 2019. "השיבה של הסובייקט אל עצמו: הכרה הרדית והזדהות השלכתית", ענר גוברין (עורך), **ספת התרבות: פסיכואנליזה במרחבי הספרות**, הפילוסופיה והחברה, תל אביב: רסלינג, עמ' 263-302.
- קמפף, זוהר, 2024. "לגנות", **עיונים בשפה וחברה** 19, עמ' 97-103.
- קרבאל-טובי, מיכל, עמרי גרינברג ותמר כתריאל, 2024. "מ'אין מילים' ל'טביעות לשון'", **עיונים בשפה וחברה** 19, עמ' 12-22.
- קריסטבה, ז'וליה, 2005. **כוחות האימה: מסה על הבזות**, בתרגום נועם ברוך, תל אביב: רסלינג.
- שור, ניסן, 2025. "כולם מדברים על רצח עם. אז גם מוקי", **הארץ**, 6.5.2025.
- שלו, מיכאל (עורך), 2024. **שילוב מתוך הפרדה**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- Abraham Initiatives, 2023. "Crime and Violence in the Arab Society | 2023 Mid-Year Monitoring Report," July 3.
- Adalah, 2024. "2024: The Year in Review," December 19.
- Davies, Maia, 2025. "Israeli Military Admits Its Troops Killed UN Worker in Gaza Strip," *BBC News*, April 25.
- Hill, Jane H., 1998. "Language, Race, and White Public Space," *American Anthropologist* 100(3), pp. 680–689. <https://doi.org/10.1525/aa.1998.100.3.680>
- Human Rights Council, 2025. "'More Than a Human Can Bear': Israel's Systematic Use of Sexual, Reproductive and Other Forms of Gender-Based Violence Since 7 October 2023," *United Nations*, March 13.

- Khalidi, Raja, and Mtanes Shihadeh, 2017. "Israel's 'Arab Economy': New Politics, Old Policies," in Nadim Rounaha and Sahar S. Hunaidi (eds.), *Israel and Its Palestinian Citizens: Ethnic Privileges in the Jewish State*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 266–298. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107045316.010>
- Majadle, Ghada, 2025. "Silenced Voices and Militarized Spaces: The Aftermath of October 7th & the Persecution of Palestinian Physicians in Israeli Hospitals," *Mada al-Carmel*, February.
- Mossawa Center, n.d. "Mossawa report: Most of the Budget Allocated for Welfare Services in Palestinian Arab Society Remains Unused".
- Pearce, Fred, 2025. "As War Halts, the Environmental Devastation in Gaza Runs Deep," *Yale Environment* 360, February 6.
- Sa'ar, Amalia, 2023. "Economic Citizenship at the Intersection of Nation, Class and Gender: The Case of Palestinian Women in Israel," *Current Anthropology* 64(1), pp. 104–122. <https://doi.org/10.1086/723299>
- Sa'ar, Amalia, and Hawazin Younis, 2025. *Diversity Under Fire: Palestinian Career Women in Israel* (submitted for publication).
- UN Environment Programme, 2024. "Damage to Gaza Causing New Risks to Human Health and Long-Term Recovery – New UNEP Assessment," June 18.
- United Nations, 2025. "Gaza: Starvation Looms for One in Five People, Say Food Security Experts," May 12.
- World Health Organization, 2025. "People in Gaza Starving, Sick and Dying as Aid Blockade Continues," May 12.